

РОЗДІЛ 3 ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.65

БОРГ ЯК ОБ'ЄКТ СПАДКУВАННЯ

DEBT AS OBJECT OF INHERITANCE

Абібуласва Т.Г.,

*аспірант відділу проблем цивільного, трудового і підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

Статтю присвячено аналізу правової природи терміна «борг», визначенню його змісту та місця у спадковому правонаступництві. Досліджено підходи різних учених щодо визначення категорії борг, його класифікації, зокрема як об'єкта спадкування. Наведено визначення боргу, об'єкта спадкування та класифікацію обов'язків спадкодавця, що переходять у спадок.

Ключові слова: борг, обов'язок, об'єкт спадкування, майно, відповідальність спадкодавця.

Статья посвящена анализу правовой природы термина «долг», определению его содержания и места в наследственном преемстве. Исследованы подходы различных ученых по определению категории долг, его классификации, в том числе как объекта наследования. Приведены определения долга, объекта наследования и классификация обязанностей наследодателя, которые переходят по наследству.

Ключевые слова: долг, обязанность, объект наследования, имущество, ответственность наследодателя.

The article is devoted to the analysis of the legal nature of the term “debt”, the definition of its content and place in hereditary succession. The approaches of various scientists to determine the category of “debt”, its classification, including as an object of inheritance. The definitions of the debt, the object of inheritance and the classification of the duties of the testator, which are inherited, are given.

Key words: debt, duty, object of inheritance, property, responsibility of the testator.

Постановка проблеми. У теорії спадкового права тривалий час багато уваги приділялося визначенню об'єкта спадкування з позиції включення у спадщину лише об'єктів матеріального світу – речей та їх сукупності. З розвитком учення про спадкування у цілому і про його складові зокрема позиції науковців переглядаються, що зумовлює зміну тенденцій із віддзеркаленням їх у сучасному законодавстві. Так, закріплення у Цивільному кодексі України, що набув чинності 1 січня 2004 р. (надалі – ЦК України), визначення спадщини як сукупності прав і обов'язків викликало чимало суперечностей серед науковців, які у своїй більшості підтримували позицію, викладену у Цивільному кодексі Української РСР про спадкування майна, а не прав на нього.

Так, на законодавчому рівні було закріплено принцип універсальності спадкового правонаступництва і включення до об'єктів спадкування не лише активів, а й пасивів (боргів) спадкодавця. Водночас включення боргів до складу спадщини на практиці викликає більше питань, ніж відповідей, а їх вирішення можливе лише за допомогою внесення змін і вдосконалення законодавства завдяки проведенню відповідних досліджень у цьому напрямі.

Стан опрацювання. Питаннями специфіки боргового зобов'язання, спадкового правонаступництва у цілому й об'єктів спадкування зокрема займались такі науковці: В.В. Васильченко, А.О. Гелич,

Н.Ю. Голубева, О.В. Дзера, Ю.О. Заїка, П.С. Нікітюк, Х.З. Піцик, З.В. Ромовська, Є.О. Рябоконь, Є.О. Тупицька, Є.О. Харитонов, Ю.Є. Ходико, Б.Б. Черепакін. Проте серед значної кількості наукових праць зі спадкового та зобов'язального права питання дослідження правової природи «боргів спадкодавця» залишається дискусійним.

Метою статті є аналіз юридичної літератури і сучасного законодавства щодо визначення таких категорій як борг та об'єкт спадкування; дослідження правової природи спадкового правонаступництва боргу як обов'язку спадкодавця, здійснення класифікації таких обов'язків.

Виклад основного матеріалу. За умов сучасного розвитку торговельних відносин багато хто з нас для задоволення своїх інтересів є учасником різноманітних угод, у результаті яких набуваються як права (наприклад, право власності), так і борги (наприклад, зі сплати кредиту тощо). Чи то будуть борги довгострокові, а чи короткострокові залежить лише від бажання і матеріального статку боржника. Однак не кожна зобов'язана особа за життя встигає погасити свої борги, за таких обставин подальша доля цього боргу ставиться у залежність від багатьох факторів, які ми спробуємо розглянути.

Вважаємо за необхідне зупинитися на дослідженні такого терміна, як «борг». Термін «борг» (англ. debt) походить від латинського слова *debitum*

(річ належна) та утвореного на його основі дієслова *debere* (бути зобов'язаним), яке згодом було замінено давньофранцузьким словом *dete*, а в англійській мові середніх віків вживалося *dette*. Як у науці цивільного права, так і в сучасному цивільному законодавстві немає одностайності у визначенні цього терміна і його правового змісту.

Категорія «борг» досить різнобарвна і використовується суспільством у різних значеннях. Досить часто ми чуємо про борг Вітчизні, борг перед батьками тощо. Водночас актуальним є й економічний зміст боргу як обов'язку сплатити певну суму коштів, а в деяких випадках йдеться про борг як про обов'язок щось зробити без використання коштів.

У своїй праці Є.О. Тупицька зазначає, що, аналізуючи загальне поняття боргу, можна визначити, що з позиції права воно включає поняття обов'язку у цивільно-правовому сенсі, власний психічний примус діяти належним чином і тісно пов'язане з поняттям відповідальності за зобов'язанням. Борг виникає у разі невиконання сторонами своїх обов'язків у будь-яких правовідносинах, зокрема й у грошових [1, с. 59].

Професор З.В. Ромовська вкладає у зміст категорії «борг» невиконання особою обов'язку виплатити певну грошову суму чи повернути майно [2, с. 62].

Н.Ю. Голубєва включає борг у поняття майна у широкому змісті, а також визначає його як грошову суму, що підлягає поверненню позичальником у зв'язку із закінченням договору позики [3, с. 56].

З аналізу визначень у юридичній літературі можна зробити висновок, що термін «борг» вживається у двох змістовних значеннях: борг як *обов'язок виконати певні дії*, зокрема передати певну грошову суму, та борг як *власне обов'язок передати певну грошову суму*.

У чинному законодавстві не міститься легального визначення поняття боргу, що викликає двозначність у його тлумаченні. У ЦК України термін «борг» використовується з різним змістовним навантаженням: в одному випадку як «грошовий» обов'язок, тобто обов'язок сплати певну грошову суму, в іншому – як обов'язок, що може мати і негрошовий характер.

Так, стаття 246 ЦК України розділяє поняття «грошового» боргу та іншого обов'язку: *«перебіг позовної давності переривається вчиненням особою дії, що свідчить про визнання нею свого боргу або іншого обов'язку»*. Суто грошовий зміст у поняття боргу вкладено також у статті 537 ЦК України: *«виконання зобов'язання внесенням боргу в депозит нотаріуса, нотаріальної контори»*, адже внести на депозит можна лише гроші.

Водночас у деяких статтях ЦК України не розмежовується «грошовий» борг і «негрошовий» обов'язок: *«боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом»* (стаття 520 ЦК України); *«зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора»* (стаття 605 ЦК України).

Аналізуючи ЦК України у цілому, треба зазначити, що все ж більшість норм розглядають «борг» саме в грошовому еквіваленті: *«погашення боргу»* (статті 366, 534 ЦК України), *«сплачується основна сума боргу»* (стаття 534 ЦК України), *«внесення боргу у депозит»* (стаття 537 ЦК України), *«сплатити суму боргу»* (стаття 625 ЦК України) тощо.

Отже, в усіх випадках термін «борг» включає «обов'язок», і лише зміст цього обов'язку визначає сутність боргу як «грошового» чи «негрошового» обов'язку.

Підсумовуючи, можна запропонувати таке визначення: **борг** – це обов'язок вчинити конкретні дії на користь певної особи (передати майно, сплатити кошти, виконати роботу тощо) в зобов'язанні або утриматися від вчинення конкретних дій. І лише у випадку, коли такі дії полягають у сплаті коштів, маємо таку категорію, як «грошовий борг».

З огляду на специфіку порушеного питання необхідно звернутися до питання входження боргів у склад спадщини, визначити місце обов'язку з повернення боргу серед об'єктів спадкування у юридичній літературі та чинному українському законодавстві.

У цивілістичній науці тривалий час дискутується питання стосовно визначення об'єкта спадкування. Так, з одного боку під об'єктом спадкування визнається майно, що належало спадкодавцеві на день смерті, яке не припинило існування у зв'язку зі смертю останнього і не виключено за рішенням законодавця зі складу спадщини [4, с. 90]. Інший підхід полягає у визнанні об'єктом спадкування суб'єктивних прав та обов'язків, а не об'єктів цих суб'єктивних прав та обов'язків, які перераховані у ст. 177 ЦК України [5, с. 39].

Існує також і позиція, що заперечує включення обов'язку до складу спадщини, яка була досить поширена на початку минулого сторіччя. Так, В.І. Серебровський зазначав: *«що стосується відповідальності спадкоємця за боргами, які обтяжують спадщину, то така відповідальність не є властивістю універсального правонаступництва, як це часто вважають, а самостійний, хоча і пов'язаний інститут спадкового права, існування якого зумовлено спеціальною вказівкою закону. Якщо б борги спадкодавця були складовою частиною спадщини, то спадкоємець, до якого переходила спадщина, завжди мав би нести відповідальність щодо цих боргів у повному обсязі»* [6, с. 63].

Л.А. Касо у своїй монографії притримувався схожої позиції, зазначаючи, що *«з цього не виходить, що ці борги перебувають у самому майні й утворюють складову частину останнього; вони обтяжують майно, знижують і можуть довести до нуля його вартість, саме тому є зовнішнім фактором, котрий не може бути підведений під поняття bona (майно)»* [7, с. 13].

Варто зауважити, що останній підхід не набув широкого поширення серед науковців, а легальне визначення складу спадщини, наведене у статті 1218 ЦК України, нівелює його практичне значення.

Як можна побачити вище, за змістовне навантаження визначення об'єкта спадкового правонаступ-

ництва відповідає термін «майно». Під майном як особливим об'єктом розуміється окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК України).

Визначення об'єкта спадкування із використанням терміна «майно» охоплює, окрім прав та обов'язків, також власне речі і їх сукупність, що не відповідає позиції законодавця, який бачить об'єктом спадкування не власне речі, а права на такі речі (наприклад, право власності на земельну ділянку тощо). Так, відповідно до статті 1218 ЦК України «до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті».

Законом не визначено конкретні права та обов'язки, які входять до складу спадщини, однак перелік винятків із таких прав, наведений у статті 1219 ЦК України, дозволяє багатьом ученим виходити з позиції «від зворотного» і визначати «майнові права» як об'єкт спадкування на противагу виключеним зі спадкової маси «немайновим правам» [8, с. 20; 9, с. 8–9].

Не вдаючись у змістовний аналіз досліджень категорії майнових прав, треба все ж наголосити, що не всі майнові права можуть бути об'єктом спадкування. Зокрема, застереження щодо таких прав містяться не лише у статті 1219 ЦК України, а й в інших нормах чинного законодавства. Так, право постійного користування земельною ділянкою, що було набуто спадкодавцем цілком законно в минулому, на сьогодні не може бути об'єктом спадкування, оскільки за чинним Земельним кодексом України фізичні особи позбавлені права як постійного, так і тимчасового користування землею. Не входить до складу спадщини і невикористане право спадкодавця на приватизацію майна, право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном, одержане за заповідальним відказом, тощо.

Отже, доречно зазначити, що *об'єктом спадкування*, на думку автора, є *сукупність чинних на момент відкриття спадщини прав і обов'язків спадкодавця, перехід яких не заборонений чинним законодавством і які не припинилися зі смертю спадкодавця*.

Якщо з активом спадщини законодавець більш-менш визначився, то щодо пасиву обмежився лише вказівкою на те, що до складу спадщини не входять «права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені статтею 608 цього Кодексу», тобто обов'язки боржника, які нерозривно пов'язані з особою і у зв'язку з цим не можуть бути виконані іншою особою.

Враховуючи такі законодавчі обмеження, можна зробити висновок, що об'єктом спадкування можуть бути всі обов'язки спадкодавця, чинні на момент відкриття спадщини, окрім тих, які нерозривно пов'язані з особою спадкодавця і не можуть бути виконані іншою особою.

Як правило, за аналогією з «правами» серед таких «нерозривно пов'язаних з особою спадко-

давця обов'язків» називають особисті немайнові обов'язки. Іншу думку висловив Є.О. Рябоконт у своєму дослідженні, де зауважив, що «у спадщину можуть перейти й обов'язки, які мають особистий немайновий характер. Прикладом таких може бути перехід до спадкоємців обов'язку щодо охорони недоторканості твору після смерті автора» [10, с. 66]. Не погоджуючись із цією позицією, вважаємо, що покладення такого обов'язку важко уявити на практиці, більш того забезпечити його виконання спадкоємцем не вбачається можливим. Охорона твору більше стосується «права» спадкоємця захищати твір після смерті автора, а не його обов'язку.

Класифікація обов'язків, що становлять об'єкт спадкування, майже не проводилась. У літературі зустрічаються лише кілька спроб провести класифікацію боргів спадкодавця. Так, Є.О. Рябоконт виокремлює дві групи обов'язків: до першої входять борги, що впливають із договірних або недоговірних зобов'язань спадкодавця, до другої – зобов'язання, що виникають у зв'язку зі смертю спадкодавця і зумовлюються необхідністю проведення його похорон, відшкодування витрат з охорони спадщини тощо [10, с. 65].

Представлена позиція хоча і цікава, але не узгоджується з позицією визначення об'єкта спадкування як сукупності *прав спадкодавця, чинних на момент відкриття спадщини*, через те, що обов'язки з «проведення похорон, відшкодування витрат з охорони спадщини» не могли належати померлому на час своєї смерті, а тому не переходять у порядку правонаступництва. Такі обов'язки виникають як власні автентичні обов'язки спадкоємців, зокрема з огляду на звичаї та моральні засади суспільства.

У працях професора З.В. Ромовської простежується «невиражений», але поділ обов'язків спадкоємців залежно від предмета зобов'язання на повернення *грошових коштів* чи іншого *майна* [2, с. 62, 69].

Поділяючи такий підхід, який нам вбачається найбільш вдалим, дослідивши специфіку обов'язків, що переходять у порядку спадкування, вважаємо за доцільне здійснити їх поділ на три групи: 1) обов'язки з повернення грошових коштів; 2) обов'язки з виконання певних дій (повернення майна тощо); 3) обов'язки з утримання від вчинення дій (не перешкоджати землекористувачу за договором суперфіцію здійснювати будівництво або не перешкоджати відказоодержувачу користуватися житловою нерухомістю тощо).

Треба відзначити, що серед науковців досить поширене вживання поняття «відповідальність за боргами спадкодавця» замість поняття «виконання обов'язку спадкодавця». З цього приводу професор З.В. Ромовська слушно зауважує, що використання терміна відповідальність є пережитком минулого і не може застосовуватися до відносин спадкоємців із кредиторами: «про відповідальність спадкоємця, але вже як про відповідальність боржника можна вести мову у разі його ухилення від повернення кредиторові грошових коштів чи іншого майна» [2, с. 69].

Вважаємо, що про відповідальність варто говорити, коли спадкоємець, який прийняв спадщину, не виконує обов'язок зі сплати боргу спадкодавця, повернення майна тощо. Так, відповідно до статті 1282 ЦК України «вимоги кредитора спадкоємці зобов'язані задовольнити шляхом одноразового платежу, якщо домовленістю між спадкоємцями та кредитором інше не встановлено. У разі відмови від одноразового платежу суд за позовом кредитора накладає стягнення на майно, яке було передане спадкоємцям у натурі».

Зазначена позиція законодавця йде в розріз із поглядами деяких науковців, які підтримують думку, що висловлював В.І. Серебровський щодо злиття спадкового майна з власним майном спадкоємців і можливістю кредитора звернути стягнення не лише на успадковане майно, а й на особисте майно спадкоємця, що належало останньому до прийняття

спадщини [4, с. 89]. Проте з такою позицією важко погодитись з огляду на право кредитора *звернути стягнення на передане спадкоємцям майно у натурі*, тобто лише на успадковане майно.

Висновки. Підсумовуючи, хочемо наголосити, що борг у спадкових правовідносинах як обов'язок вчинити конкретні дії або утриматися від їх вчинення є об'єктом спадкування і входить до складу спадщини. Проведений аналіз дав змогу виокремити три групи обов'язків спадкодавця, які входять у спадкову масу, серед яких обов'язки з повернення грошових коштів, обов'язки з виконання певних дій та обов'язки з утримання від вчинення конкретних дій. Відмежовано поняття «виконання обов'язку на користь кредитора» і «відповідальності за боргами спадкодавця», які часто ототожнюються всупереч своїй різній правовій природі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тулицька Є.О. Новація боргу у позикове зобов'язання за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право, цивільний процес, сімейне право та міжнародне приватне право» / Є.О. Тулицька. – Харків, 2010. – 200 с.
2. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : [підруч.] / З.В. Ромовська. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2009. – 264 с.
3. Голубєва Н.Ю. Поняття боргу як складової змісту зобов'язальних правовідносин / Н.Ю. Голубєва // Часопис цивілістики. – 2013. – № 15. – С. 56.
4. Ходико Ю.Є. Щодо особливостей правового режиму об'єкта спадкового правовідношення / Ю.Є. Ходико // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2016. – С. 89.
5. Гелич А.О. Об'єкти спадкування за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / А.О. Гелич ; НДІ приват. права і підприємництва Нац. акад. прав. наук України. – К., 2011. – 215 с.
6. Серебровський В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву / В.И. Серебровский. – М. : Статут, 2003. – 558 с.
7. Кассо Л. Преемство наследника в обязательствах наследодателя / Л. Кассо. – Юрьев : Тип. К. Маттисена, 1895. – 305 с.
8. Піцик Х.З. Права та обов'язки спадкоємця і спадкодавця при спадкуванні за законом : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Х.З. Піцик ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2012. – 186 с.
9. Гордон М.В. Наследование по закону и по завещанию / М.В. Гордон. – М. : Юрид. лит-ра, 1967. – 119 с.
10. Рябоконець Є.О. Спадкове правовідношення в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Є.О. Рябоконець ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 229 с.